

مهرهای

پادشاهان صفویه

○ حکیمه امیری

به سراغ آنها رفته و از آنها استفاده کنند. عدم دسترسی محقق به اسناد، به هر دلیل، و یا غفلت وی در استفاده از آنها ضعیفی بزرگ در کار تحقیق به شمار می‌آید.

اسناد دیوانی به صورت‌های مختلف مورد مطالعه و استفاده قرار می‌گیرند. یکی از تحقیقات تخصصی که بر روی اسناد صورت می‌گیرد تختیم یا شناخت مهرها (Sigilographie) می‌باشد. این علم از جمله علمی است که کمک بسیاری به تاریخ می‌کند. در اسناد مهرها به جای امضاء به کار می‌رفت و در حقیقت مهمترین قسمت یک سند را تشکیل می‌داد. زیرا با وجود مهر، سند حالت رسمی و قانونی پیدا می‌کرد و اجرای مفاد آن واجب می‌شد.

روشی که اهل فن برای مطالعه و شناخت مهرها به کار می‌برند روشی بسیار ساده بوده و اصولی که در تحقیق به آن توجه دارند حاصل تجربه آنها می‌باشد. در این روش اهل فن به ظاهر مهر در سند نگاه کرده و برخی از ویژگی‌های ظاهری آن مانند، شکل ظاهری، سجع، نوشته حاشیه، نام صاحب مهر، محل مهر بر روی سند و غیره را مشخص می‌کردند.

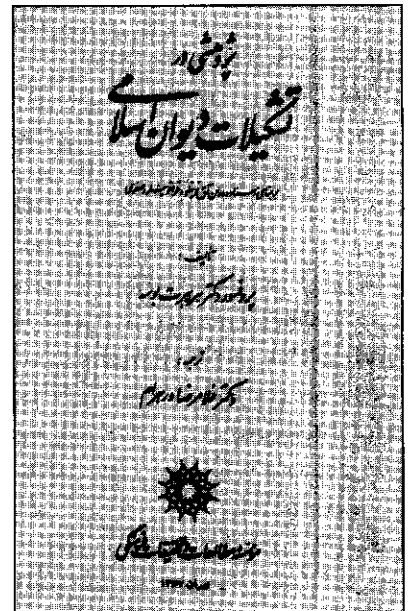
از آنجا که در اثر گذشت زمان بسیاری از اسناد مخدوش شده و تشخیص مهر آنها ممکن نیست بنابراین محققین در بسیاری از موارد به حدس و گمان متوسل شده‌اند و از این راه دچار سردرگمی، ابهام و حتی اشتباهات بزرگ

الف - مقدمه:

اسناد دیوانی یکی از مهمترین ابزار تحقیق برای محققان و پژوهشگران تاریخ است. چه بسا دستیابی به یکی از آنها بتواند ابهاماتی را که مدت‌ها پژوهشگران را به خود مشغول داشته برطرف سازد و مسیر برخی از تحقیقات را تغییر دهد؛ و راه‌هایی نو و تازه برای مطالعات و تحقیقات تاریخی بگشاید.

از آنجا که از دیرباز در ایران تشکیلات دیوانی و اداری منظم و پیشرفته وجود داشته، وجود اسناد و نامه‌های دیوانی در دوره‌های مختلف تاریخ آن امری مسلم است.

امروزه در کشور ما مراکز و سازمان‌هایی برای نگهداری و چاپ و نشر اسناد بوجود آمده و در سال‌های اخیر اسناد فراوانی به شکل کتاب توسط این مراکز و سازمان‌ها چاپ و منتشر شده، و در اختیار اهل تحقیق قرار گرفته است. اما بسیاری از اسناد و مدارک تاریخی نیز به نوعی در دسترس پژوهشگران نمی‌باشند. بسیاری از اسناد جزء مجموعه‌های شخصی است و یا در اختیار خانواده‌ها می‌باشد. و بسیاری از آنها نیز به طور پراکنده در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد کشورهای مختلف وجود دارد که دستیابی به همه آن‌ها ممکن نیست. اما بسیاری از اسناد در کتابخانه‌های معتبر و مراکز اسناد و دانشگاه‌های ایران وجود دارند که تنها علاقه پژوهشگران و محققان به کار تحقیق ممکن است باعث شود تا

- پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی
- تالیف: هریبرت بوسه
- ترجمه: غلامرضا ورهرام
- ناشر: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۶، ۴۴۰ ص

«به تاریخ شنبه ۸ ذیحجه ۱۱۰۵ ایت‌نیل حقیقت خوانیم را طلبیدند به شرحی که ساخته شد به خدمت اشرف قبل از جلوس فرستاده شد.»

سال ۱۱۰۵ هـ. ق سال جلوس شاه سلطان حسین (۱۱۳۵-۱۱۰۵ هـ. ق) آخرین پادشاه صفوی است و این جمله نشان می‌دهد که شاه سلطان حسین قبل از جلوس به تخت سلطنت فهرستی از مهرهای پادشاهان قبل از خود را درخواست کرده بود و به صورتی که در سند آمده برای وی تهیه شده است.

با توجه به جمله دوم که در پایین سند آمده شاید بتوان گفت که این سند همان صورت مهرهایی است که بنا به درخواست شاه سلطان حسین قبل از جلوس به تخت سلطنت برای اطلاع وی نوشته شده و در اصل از روی نسخه‌ای که در سال ۱۰۸۲ هـ برای شاه سلیمان نوشته شده رونویسی شده است. در این سند دوازده مهر از دوره صفویه به طور مختصر معرفی شده است. در صفحه ۳۵۲ این جنگ نیز سندی وجود دارد که این دوازده مهر را به طور مشروح معرفی کرده است. نام، سجع، شکل، موارد استفاده و تغییر و تحول مهرها از موارد ذکر شده در این سند است. در بالای سند نوشته شده:

«مهرهای مبارک اشرف اقدس ارفع موافق با دستورالعمل نواب جنت مکان علیین آشیان که بر احکام مختلف زده می‌شود سوای نواب اسکندر شان که مخالف اینها بوده و مهرنامه علیحدتیست و هر یک از مهرها را که پادشاهان اختیار می‌کرده‌اند به نحوی که نوشته خواهد شد می‌زند.»

بر اساس این نوشته دوازده مهری که در سند صفحه ۳۵۲ آمده بر اساس دستورالعمل دوران شاه طهماسب اول صفوی است و با مهرنامه و دستورالعملی که برای استفاده از مهرها در دوره شاه اسماعیل اول (۹۳۰-۹۰۷ هـ) وجود داشته تفاوت دارد و چنانکه از متن سند دریافت می‌شود این سند نیز در دوره حکومت

در میان نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی جنگی به شماره ۳۴۵۵ وجود دارد که شامل نامه‌ها، فرمان‌ها، چند کتاب و رساله یا گزیده‌ای از کتاب‌ها و رساله‌های با ارزش است و بیشتر آنها نوشته و گردآوری احمد غلام کتابدار کتابخانه صفویه در اواخر عهد صفویه می‌باشد. در صفحه ۳۴۹ این مجموعه سندی از اواخر دوره صفویه وجود دارد که سجع مهرهای شاه عباس اول و شاه سلیمان صفوی در آن نوشته شده است و در بالای سند نوشته شده:

گشته‌اند. وجود یک سند متعلق به دوره صفویه که به معرفی مهرهای پادشاهان صفوی می‌پردازد به تمامی مشکلات و ابهامات متخصصین در این زمینه پایان می‌دهد. و وجود سندی دیگر از همین دوره که دستورالعمل نوشتن انواع اسناد دیوانی مانند شجره، ارقام، نشان و پروانچه است می‌تواند به عنوان مکمل سند اول و راهنمای بسیار مؤثری برای مطالعه و معرفی یک سند دیوانی باشد. ب. معرفی اسناد:

اسناد دیوانی به صورت‌های مختلف مورد مطالعه و استفاده قرار می‌گیرند، یکی از تحقیقات تخصصی که بر روی اسناد صورت می‌گیرد تختیم یا شناخت مهرها (Sigilographie) می‌باشد.

این علم از جمله علمی است که کمک بسیاری به تاریخ می‌کند

شاه سلیمان صفوی از روی اصل آن نوشته شده است.

در صفحه ۳۵۷ جنگ مذکور سند دیگری وجود دارد که دستورالعمل نوشتن برخی از اسناد دیوانی دوره صفویه مانند شجره، پروانچه و رقم می‌باشد و از هر کدام از این اسناد نیز نمونه‌ای آورده شده است. توضیحاتی که در این سند درباره چگونگی نوشتن این اسناد و مشخص ساختن ویژگی‌های ظاهری آنها آمده، می‌تواند در کنار سند و مهرها، بسیاری از ابهاماتی را که در معرفی اسناد دیوانی برای محققین و پژوهشگران وجود دارد برطرف سازد.

همچنین در میان نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، کتابی به شماره ۶۳۹۳ به نام ترسل وجود دارد که مؤلف آن ناشناخته است^۱ این کتاب دستورالعمل برخی از امور دیوانی است که در زمان شاه سلیمان صفوی نوشته شده و دارای شانزده باب می‌باشد. باب سوم آن درباره مهرهای پادشاهان صفویه، شباهت کاملی با سند صفحه ۳۴۹ جنگ مجلس شورای اسلامی دارد. در این باب مهرهای دوره صفویه به طور مختصر معرفی شده‌اند. باب دوم این کتاب نیز تحت عنوان: «دستورالعمل شجره و احکام و پروانجات و امثال آن که از دیوان اعلی نوشته می‌شود» به طور کامل شبیه سند صفحه ۳۵۷ جنگ مجلس می‌باشد. این دو سند در کتاب مقدمه‌یی بر شناخت اسناد تاریخی نوشته سرهنگ جهانگیر قائم مقامی که در سال ۱۳۵۰ ه. ش. توسط انجمن آثار ملی چاپ شده آمده است.^۲ مقالات و کتاب‌هایی که قبل از انتشار این اسناد درباره مهرهای دوره صفویه نوشته شده از آنجا که شاید از وجود آنها مطلع نبوده‌اند از آن دو استفاده نکرده و در معرفی مهرها دچار سردرگمی و ابهام شده‌اند. برخی مقالات که بعد از سال ۱۳۵۰ش در ایران نوشته شده نیز به این کتاب مراجعه نکرده‌اند و از این اسناد به عنوان ابزاری مهم در شناخت و معرفی مهرها بهره نگرفته‌اند زیرا نوشته‌های آنها نیز مانند نوشته‌های پیشین

دارای ابهام و گاهی اشتباه است.^۳

ج. متن اسناد

۱- متن سند صفحه ۳۵۲ جنگ شماره ۳۴۵ مجلس شورای اسلامی:

مهر داد و ستد که بر احکامی که طفرای آن‌ها فرمان همایون شده است، یعنی انعام، سیورغال و معافی احکام و براتی و حسابی و همه ساله و تیول غیرامرا که زده می‌شود، در وسط اسم همایون و بر حاشیه آن اسامی متبرکه دوازده امام (ع) نقش است و از جمیع سلاطین سلف مدور بود و نواب خلد آشیان صاحبقران در اواخر پارس ثیل سنه ۱۰۷۲ اواسط سلطنت آن را محرابی کردند و مهری به همین سجع به شکل محرابی از نواب گیتی‌ستانی هست که برنامه وزیر اعظم خواند [گار] زده‌اند و در زمان نواب خلد آشیان این مهر مدور و در میان نامه اورنگ زیب بر کاغذ مذهب زده گذاشته شد.

مهرنشان که یکی نزد مهرداد و یکی دیگر مثل آن در درون است و بر نشان که طفرای آن بهار سیومیز است یعنی فرمان سیورغال و معافی و مناصب و تیولات و امور که اعتنایی به نشان آن باشد و آنچه بولایت غیر رود زده می‌شود و در وسط اسم همایون و بر حاشیه آن نقش است

گرکند بدرقه لطف تو همراهی ما

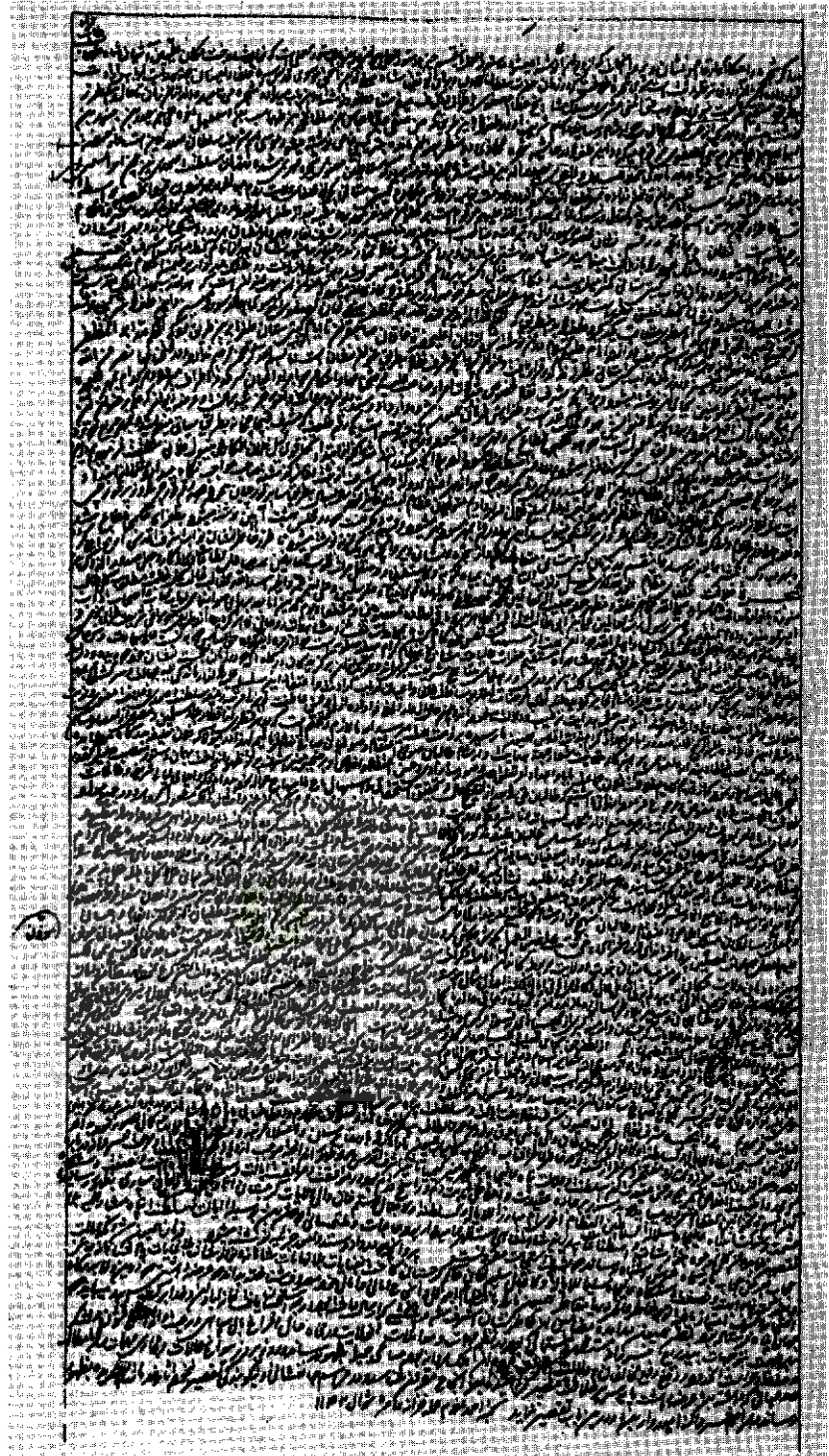
چرخ بر دوش کشد غاشیه شاهی ما و از قدیم الی الان محرابی بوده است و حسب الامر نواب خلد آشیان مقرر شد که هر فرمانی بولایت غیر رودنشان نوشته شود و غیر آن نباشد و جمله مردم ولایت غیر که درینجا بودند نیز فرمودند که نشان نوشته شود مثل ایلچیان و تجار و وقتی میان مهرداد و دواتنار نزاع بود و حقیقت از نواب مرحوم ابویام طلبیدند در جواب نوشت که چون هر دو صاحب منصب رسومند دواتنار نشانی را گرفته نزد مهرداد فرستد که مهر بر عنوان کند [] برنام‌های دوستی می‌زنیم و برنامه عبدالعزیز خان زدند.

مهر کوچک انگشتر مبارک در زمان نواب جنت مکان نبوده و از زمان نواب گیتی‌ستان

علی الان بر ارقامی که در مجلس همایون نوشته شود و فصول‌ها زده می‌شود و در زمان قدیم ارقام را منشی نوشته طفرای طلا و سرخی گاه فرمان همایون شد و گاه حکم جهان مطاع کشیده می‌شود و چون نواب گیتی‌ستانی ابداع خدمت مجلس نویسی فرمودند معمول شد که به سیاهی طفرای حکم جهانمطاع کشیده نوشته شود و آن از سلاطین سلف مربع بود و نواب کامیاب اشرف بالا می‌فرمودند و همیشه یکی بود و نواب خاقان خلد آشیان یکی دیگر کوچکتر مربع تصرف فرمودند که آن را بر جواب‌های فصول و بر عنوان‌ها که به خط مبارک می‌نوشتند می‌زدند و بر رقم عنوان فصول و سایر ارقام بزرگتر می‌زدند و نواب کامیاب همایون نیز به همان دستور هر دو را دارند و کوچکتر مربع است و سجع آن اسم مبارک می‌باشد و نواب خاقان خلد آشیان اکثر اوقات بزرگتر را بر کاغذ مذهب زده و در میان نامه عبدالعزیز خان و سیحانقلی خان می‌گذاشتند و بزرگتر را ملاحظه شد که نواب گیتی‌ستان بر ضمن نامه رستم محمد خان زده بودند.

مهر انا فتحنا که مخصوص داد و ستد خزانه عامره است و نقش آن انا فتحنا لک فتحاً مبیناً و همیشه مربع بوده است.

مهر ثبت همایون که نزد مهرداد است و جهت اخذ رسوم بر ضمن احکام و نشان‌های معافی و سیورغال و همه ساله امرا و مناصب در گوشه طرف چپ می‌زند و سجع آن ثبت مهر همایون است و همیشه مدور طولانی بوده و هست، مهر که در جلوس ثانی نواب کامیاب اعلی ابداع فرمود که گاهی برنامه می‌زنند و سجع آن در میان انه من سلیمان و انه بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم به نستعلیق و بر حاشیه آن به رفاع الحمد لله الذی فضلنا علی کثیر من عباد و صلی‌الله علی خیر خلقه محمد و آله و محرابی و بر سر آن الملک لله برفاع نقش است و سجع آن را میرزا باقر منجم قرارداد کمترین طرح نمود.

می‌شود و در وقتی که خلفا را به گرجستان می‌فرستادند مقرر شد که شجره نیز مهر شرف نفاذ شود و دیگر تغییر نیافت و قبل از این شجره مهر نمی‌شد و به طعنا اکتفا می‌نمودند.

مهر رقم خلعت که نزد مهرداد است و الحال متروک است و قبل از این بر ارقام خلعت که مشرف قیهایخانه به طرق سیاقی می‌نوشت زده می‌شد و در وسط اسم همایون و بر حاشیه اسامی متبرکه دوازده امام (ع) نقش و مربع طولانی است.

مهر مسوده که بر احکامی که بر عنوان نوشتجات که طغرای آن برخی حکم جهانمطاع شده است یعنی عرصه پروانچه و تصدیق پروانچه و به شرطنامهچه به شرحی که وزیر در حاشیه و در ارقام احکام نویسند نواب گیتی‌ستان به مهر کوچک ملاحظه شد که در حاشیه بر آنچه نوشته شده بود به همان مهر کوچک مهر شده و به رقم تیول که سند دفتر می‌شود و به شرطنامهچه که طغرای آن بطلا هوالغنی و بسرخی من دیوان الاعلی و بر رقم‌ها که وزیر دیوان اعلی بطریق تعلیقه بی‌طعرا جهت تیولات و سیورغالات و معافیات و غیر آن نویسد و سند دفتر شده احکام بر طبق آن نمونه زده می‌شود و نقش آن مهر مسوده دیوان اعلی و اسم مبارک و همیشه مذور بوده.

مهر ختم که بر حاشیه نشان به خط مبارک نوشته می‌شود زده می‌شود و سجع آن به امر نواب جنت مکان چنین بود که الملک لله غلام شاه ولایت طهماسب حسینی و بعد از آن این است که

ختم است پادشاهی عالم به نام ما
ثبت است بر جریده شاهی دوام ما
و بر فوق ختم و بر تحت و وسط آن زده می‌شود و همیشه مذور بوده و هست.

مهر ثبت شرف نفاذ که نزد مهرداد شرف نفاذ است و جهت اخذ رسوم بر ضمن احکام شرف نفاذ و نشان‌های مناصب نه غیر آن در گوشه طرف راست می‌زنند و سجع آن ثبت مهر شرف

و همیشه از قدیم علی‌الآن چنین و محرابی بوده است و در زمان خلد اشیان بر نامه ابوالغازی و پادشاه اروس و محمد رحیم خان زده شد. حقیقت از نواب مرحوم ابوی ام در وقتی که با دواتدار متنازع داشت مهرداد طلبیدند که در زمان نواب گیتی‌ستان و خاقان رضوان مکان شجره و نشان به مهری که نزد مهرداد است مهر می‌شده یاد و اتدار به مهر شرف نفاذ می‌رسانید جواب نوشتند که عنوان نشان به مهری که نزد بندگانست مهر می‌شود و حاشیه به مهر ختم و احکام تیول امرا و ارباب مناصب مهر شرف نفاذ

مهر شرف نفاذ یافت که بر احکامی که طغرای آن فرمان همایون شرف نفاذ یافته است یعنی احکام تیول و همه ساله امرا و مناصب و فتحنامه و احکامی که به امرا و اعیان ممالک غیر نوشته شود و بر شجره زده می‌شود و در وسط اسم همایون و در حاشیه آن نقش شعر حکیم سنایی

جانب هر که با علی نه نکوست
هر که گو باش من ندارم دوست
هر که چون خاک نیست بر در او
گر فرشته است خاک بر سر او

بر اساس دو سند مهم دوره صفوی موجود در کتابخانه‌های مجلس و ملک، نتیجه می‌گیریم که هر یک از مهرهای دوره صفویه دارای نام ویژه‌ای بوده‌اند و حتی شکل مهرها نیز دارای نام مخصوص به خود بوده و هر مهر به دسته‌ای خاص از اسناد مربوط بوده است

نفاذ است و همیشه مدور طولانی بوده است.
مهر انگشتر کوچک به سجع انه من سلیمان که در جلوس نواب کامیاب اعلی ابداع فرمود و بر مواضع اختتام جواب‌های فصول می‌زنند و بر رقم فوق آن مهر مقرر کوچک رقم را که شرح سطر نوشته شد بر عنوان می‌زنند و چندی برین منوال بود و در سجعان‌نیل ۱۰۸۲ به اعتمادالدوله سپرده دیگر بر جواب‌های فصول نزدند و همان مهر مقرر کوچک رقم را می‌زنند.

۲- متن سند صفحه ۲۵۷ جنگ شماره ۳۴۵۵ مجلس شورای اسلامی:

در ذکر شجره و احکام و ارقام و نشان و پروانجات که از دیوان اعلی نوشته می‌شود و دستورالعمل این قسم چیزها. دستورالعمل دیوان در این باب دستورالعملی است که نواب شاه جنت مکان علیین آشیان شاه طهماسب طاب‌نراه قرار داده اکثر آن در دفاتر خلود ثبت است. سوای شجره خلافت که در زمان حضرت سلطان الاولیا و برهان الاتقیاء شاه صفی‌الدین اسحق موسوی قدس سره خلفا و امینان جهت هدایت ارباب ارادت به طریق مستقیم شریعت نبوی و مذهب حق اثنی‌عشری و مسلک مشایخ عظام صفوی باطراف و اکناف می‌فرستاده‌اند و نوشته درین باب می‌داده شجره می‌نامیده‌اند از آن زمان تا حال به یک طرز نوشته می‌شود. و به هر یک از حضرات عالیجات که ارشاد رسانیده اسم شریف او در طغرای بدین طریق که من صفی جدّه عباس بن سلطان محمد بن طهماسب بن اسمعیل اخوه علی بن حیدر بن جنید بن ابراهیم بن علی بن موسی الصفوی مرقوم می‌گردد.

این طغرای در حاشیه شجره محازی دو سطر به عنوان مانده به ترکیبی خاص نوشته می‌شود و موسی اسم شریف سلطان صدرالدین است و از حضرت سلطان العارفين شیخ زاهد جدّ مادری خود قبل و لایجری بصدرالدین ملقب شده چون در ازمنه مبارکه سلاطین معنوی شجره مهر نمی‌شده در زمان سلطنت صوری نیز چون آن را [] به پادشاهی عالم ظهور پیوست

تغییر بدان قانون نداده به مهر خلفا اکتفا نموده‌اند و در خدمت نواب فردوس مکان گیتی‌ستانی یکی از خلفای ولایت روم بمبالغه در مهر نمودن نمود آن حضرت بواسطه تسلی خاطر او چون در متن اسم حضرت حق سبحانه و تعالی و رسول و ائمه صلوات الله علیهم مرقوم است بر عنوان مهر نفرمود بر حاشیه بعد از طغرا مهر فرمودند. و به موجب دستورالعمل مذکور مناشیر و احکام بر چند قسم است. نشان و پروانچه، در قسم نشان مخصوص سیورغال و تیولات و مناصب است و چون در مناصب مهرداد مهرداد شرف نفاذ و مهرداد نشان هر دو شلک دارند و مهر ایشان در ضمن احکام می‌شود و دو شلک را بازیافت می‌نمایند متشیان در نوشتن نشان و پروانجات شرف نفاذ مختارند و چون در حاشیه نشان بعد از اتمام به خط مبارک اشرف ختم نوشته مهر همیون می‌شود در زمان نواب گیتی‌ستانی کمتر میل می‌شد.

احکام سیورغال اکثر به پروانچه قرار یافته معمول شد و بواسطه بازیافت دو شلک مهرداد بر ضمن احکام مذکور رسانده مهر ثبت همیون می‌شود و نشان به خط تعلیق مقرر است که نوشته شود که سطر اول نیم سطر که مهر در زیر طغرا محازی آن می‌شود که عنوان آن مهر عنوان است که هوالله سبحانه الملک لله بسم‌الله الرحمن الرحیم یا محمد یا علی هر کدام سطری متعاقب یکدیگر بدین طریق که الحکم لله المؤید من عندالله ابوالمظفر صفی‌خان الصفوی الموسوی بهادر سورومیز و این طغرا به ترکیبی نوشته می‌شود که دوازده خانه به هم رسد که اسم شریف دوازده امام علیهم‌السلام در آن نوشته می‌شود از زمان اعلیحضرت خاقان صاحبقران تا ایام نواب گیتی‌ستان طغرا بدین طریق بود که الحکم لله ابوالمظفر طهماسب بهادر سورومیزو در زمان نواب گیتی‌ستانی به طرز مذکور قرار یافت و عنوان پروانچه شرف نفاذ به طریق عنوان نشان است اما بسم‌الله الرحمن الرحیم ندارد و در فتحنامه‌ها نصرمن‌الله و فتح

قریب و بشرا المومنین بجای آن نوشته می‌شود. و پروانچه شرف نفاذ مخصوص به تیولات امرا و مناصب علیه و فتحنامه‌ها و احکامی که با ما را و اعیان سرحد و اطراف می‌رود و هر کدام به مهر علیحده که نزد مهرداد است مهر می‌شود. و پروانچه که عنوانش هو و الملک لله است و طغرایش فرمان همیون شد و مدار داد و ستد دیوان و بروات و امور جزئیة بر آنست و عرضه دیوان که حکم بر عنوان آن نوشته می‌شود طغرای آن برین طریق معمول است که هو حکم جهانمطاع شد و مهر مسوده می‌شود. و رقم چند قسم است. یکی رقم خلعت که مشرف قیچاچاخانه به طریق سیاق می‌نویسد و به مهر مربع که نزد مهرداد است مهر می‌شود. و دیگر رقم تیول است که سند دفتر می‌شود و در دفتر ضبط نموده مسوده‌دار پروانچه می‌گذرانند مثل آنکه از ابتدا تخاقوی‌نیل فلان‌الکا را به تیول فلانی شفقت فرمودیم درین باب پروانچه همیون می‌شود مستوفیان عظام دیوان اعلی نویسند و دیگری رقم مواجب که بعد از مهر اعتمادالدوله و مهر اشرف از ثبت دفاتر گذشته صاحب مواجب نگاه می‌دارد مثلاً از ابتدا ایت‌نیل فلانرا در سلک قورچیان عظام منتظم فرموده مواجب او را به مبلغ فلان قرار دادیم. مستوفیان عظام ثبت دفاتر نموده سال به سال به طریق سایر قورچیان تنخواه داده رقم قورچی را وزیر قورچی و غلام را وزیر غلام و لشکر را لشکرنویس و تفنگچی را وزیر تفنگچی می‌نویسد. این هر دو رقم به مهر مسوده مهر می‌شود. رقم دیگر آنست که در مجلس بهشت آیین نوشته می‌شود به طغرای حکم جهانمطاع شد و به مهر مبارک انگشتر همیون می‌رسد و این قسم در زمان گیتی‌ستانی متعارف شد.^۵

د- اطلاعات علمی و تخصصی اسناد

این دو سند در حقیقت دو دستورالعمل کاملاً فنی و تخصصی و علمی برای شناخت و معرفی اسناد دیوانی و مهرهای آنها است. اطلاعات جدیدی که با توجه به متن این دو سند می‌توان

در هیچ یک از مقالات یا کتاب‌هایی که بخشی از آن درباره مهرهای دوره صفویه است به این نکته که هر مهر دارای نام ویژه‌ای است اشاره نشده است حتی مهر مسوده که در روی خود مهر نام آن نوشته شده به این نام نامگذاری نشده است و فقط به نقل جمله «مهر مسوده دیوان اعلی» از روی نوشته مهر اکتفا شده است. بر اساس متن سند مهرهای این دوره دارای شش شکل بوده‌اند و هر کدام از آن اشکال دارای نام علمی و فنی ویژه‌ای بوده که در امور دیوانی آن دوره مرسوم بوده است. مدور، مدور طولانی، مربع، مربع طولانی، محرابی و بادامی.

همه مقالات و کتاب‌هایی که درباره مهرها نوشته شده، مهرها را به دلخواه نام‌گذاری کرده‌اند که این نام‌گذاری اشکال کاملاً غیرعلمی است و گاهی هم اشتباه می‌باشد. در اکثر نوشته‌ها مهر محرابی شکل را گلابی شکل، یا مهر چهار گوش کلاهک‌دار، مهر مربع را چهارگوش ساده، مهر مدور را دایره شکل، مهر مدور طولانی را بیضی شکل نامیده‌اند.

چنانکه گفته شد هر مهر مخصوص اسناد به خصوصی است و هر سند نیز نامی دارد و دارای ویژگی‌های ظاهری ویژه‌ای است که اسناد با توجه به آن ویژگی‌ها باید معرفی شود.

پرفسور هریبرت یوسه تا حدی به این مسئله نزدیک شده است و می‌نویسد: «... در مهور کردن اسناد با مضامین مختلف مهرهای مختلفی به کار می‌رفته است...» اما در چند صفحه بعد می‌نویسد «... استعمال مهر بر مبنای عبارت سرآغاز فرمان به کار می‌رفت...»

که البته صحیح آن است که هر سند دارای عبارت سرآغاز ویژه‌ای است و همان سند دارای مهر ویژه خود است.

در این مقاله سعی شده است با کمک اسناد مذکور مبحث مهرهای دولتی از کتاب پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی^{۱۳} نوشته پرفسور دکتر هریبرت یوسه آلمانی مورد نقد و بررسی قرار گیرد تا از آن طریق نقش و اهمیت اسناد در

علمی ویژه‌ای است. بر اساس سند صفحه ۳۵۲ جنگ مجلس شورای ملی یکی از ویژگی‌های مهر نام مهر است. در این سند نام دوازده مهر به شرح زیر آمده است: مهرداد و ستد، مهر نشان، مهر کوچک انگشتر مبارک، مهر انافتحنا، مهری که در جلوس دوم شاه سلیمان ابداع شد، مهر ثبت همایون، مهر شرف نفاذ یافت، مهر رقم خلعت، مهر مسوده، مهر ختم، مهر ثبت شرف نفاذ، مهر انگشتر کوچک.

به دست آورد به قرار زیر است:
 ۱- هر یک از مهرهای دوره صفویه دارای نام ویژه‌ای است.
 ۲- شکل مهرها هم دارای نام مخصوص به خود است.
 ۳- هر مهر مخصوص دسته‌ای از اسناد است.
 ۴- با توجه به دستورالعمل نوشتن اسناد دیوانی و ویژگی‌هایی که برای نوشتن یک سند وجود دارد اسناد دوره صفویه هر کدام دارای نام

نام دوازده مهر معروف دوره صفوی با توجه به اسناد آن دوره به قرار زیر است: مهر داد و ستد، مهر نشان، مهر کوچک انگشتر مبارک، مهر انافتحنا، مهری که در جلوس دوم شاه سلیمان ابداع شد، مهر ثبت همایون، مهر شرف نفاذ یافت، مهر رقم خلعت، مهر مسوده، مهر ختم، مهر ثبت شرف نفاذ و مهر انگشتر کوچک

مطالعات و تحقیقات تاریخی و همچنین خلا آنها در تحقیقات نشان داده شود. پرفسور بوسه نیز به علت عدم دسترسی به اسنادی از نوع اسناد مورد بحث ما ابهامات فراوانی در نوشته خود به جا گذاشته و در برخی موارد دچار اشتباه شده است. ه: پرفسور دکتر هریرت بوسه و کتاب «پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی»:

پرفسور بوسه در ۲۶ آوریل ۱۹۲۶ میلادی در شهر دودر اشتات آلمان فدرال متولد شده است. وی تحصیلات ابتدایی خود را در سال ۱۹۴۸ میلادی در همان شهر به پایان رساند و سپس برای ادامه تحصیلات عازم شهرهای مانیس، لندن و هامبورگ شد. در سال ۱۹۵۶ میلادی رساله دکتری خود را با عنوان «پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی» در هامبورگ به پایان رساند و در سال ۱۹۶۵ م. از رساله پرفسوری خود به عنوان آل بویه در عراق برای دریافت درجه استادی در رشته اسلام‌شناسی دفاع کرد. در سال‌های ۱۹۶۳ تا ۱۹۶۵ م. به عنوان همکار علمی در مؤسسه اسلام‌شناسی هامبورگ مشغول به کار بود. در سال‌های ۶۵-۱۹۶۴ م. به عنوان محقق مؤسسه شرق‌شناسی در بیروت و لبنان به تحقیقات خود ادامه داد. از سال‌های ۱۹۶۵ تا ۱۹۶۷ م. با سمت استاد شرق‌شناسی در دانشگاه هامبورگ به فعالیت علمی مشغول بود. از سال ۱۹۷۳ به عنوان استاد و رئیس مؤسسه شرق‌شناسی دانشگاه کیل فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی خود را ادامه داد. وی همچنین از سال ۱۹۸۱ تا ۱۹۸۳ م. ریاست دانشکده فلسفه دانشگاه کیل و از سال ۱۹۸۳ تا ۱۹۸۵ معاونت همان دانشکده را عهده‌دار بوده است.^{۳۰}

کتاب پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی در سال ۱۹۵۹ میلادی به زبان آلمانی در آلمان به چاپ رسیده و توسط دکتر غلامرضا وهرام به فارسی ترجمه و در سال ۱۳۶۷ ه. ش. توسط مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در تهران به چاپ رسیده است. این کتاب شامل سه بخش است که در این سه بخش مباحث زیر به چشم

می‌خورد:

۱- سندشناسی و اصول دیوانی.

۲- بررسی محتوای فرمان‌ها.

۳- متن فرمان‌ها.

پرفسور بوسه بنای مطالعه خود در این کتاب را بر ۸۵ فقره سند دیوانی از دوره ترکمانان آق‌قویونلو و قراقویونلو و دوره صفویه قرار داده است. از این تعداد، ۲۳ قطعه سند یعنی ۴ فرمان از ترکمانان و ۱۹ فرمان از صفویان را با چاپ عکسی و متن فارسی در کتاب خود آورده است. وی هدف خود را از این کار، «بررسی و تفسیر موضوعی بنابر جوانب سندشناسی بر پایه مدارک شناخته شده می‌نویسد».^{۳۱}

در ادامه این مقاله، مبحث هشتم از بخش اول این کتاب به نام «مهرهای دولتی» با کمک اسناد مورد بحث در این نوشته مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد.

و. نقد و بررسی مبحث «مهرهای دولتی» از کتاب پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی:

چنانکه در متن سند صفحه ۲۵۲ جنگ مجلس شورای اسلامی مشخص است اولین مهر، مهر داد و ستد است. این مهر بر احکامی که طغرای آنها «فرمان همایون شده است» یعنی بر احکام سیورغال و معافی احکام و براتی و همه‌ساله و تیول افرادی غیر از امراء زده می‌شده. در وسط این مهر اسم شاه و بر حاشیه آن نیز اسامی متبرکه دوازده امام (ع) نقش است. این مهر تا زمان شاه عباس دوم (۱۰۷۷-۱۰۵۲ ق) مدور بوده و بنا به فرمان وی در سال ۱۰۷۲ ق.

به شکل محرابی ساخته شده. مهر داد و ستد در اسناد شماره ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۴، ۱۷، ۲۱، ۲۲ کتاب بوسه وجود دارد. چنانکه در متن هفت سند مذکور در بالا ذکر شده و بر اساس ویژگی‌هایی که برای انواع اسناد دیوانی در سند صفحه ۲۵۷ جنگ مجلس آمده این هفت سند پروانچه می‌باشند. عبارت عنوان آنها با جوهر طلایی رنگ «الملک لله» است و طغرای همه آنها نیز با جوهر طلایی رنگ «فرمان همایون شد»

می‌باشد. این پروانچه‌ها برای امور داد و ستد دیوان صادر شده به همین دلیل مهر داد و ستد بر روی آن زده شده است. در متن اسناد نیز به طور آشکار به نوع سند اشاره شده است:

«... و هر ساله پروانچه مجدد طلب ندارد...»^{۳۲}. «... درین باب حکم و پروانچه مجدد محتاج ندارند...»^{۳۳}. «... و چون پروانچه به مهر مهر آثار اشرف رسد اعتماد نمایند...»^{۳۴}. «... و هر ساله پروانچه مجدد طلب ندارند...»^{۳۵} بنابراین نام‌گذاری این اسناد با عناوین زیر از سوی پرفسور بوسه چندان واقعی به نظر نمی‌رسد:

سند شماره ۷: تأیید عبدالرزاق به عنوان صدر شیروان و شکی.^{۳۶}

سند شماره ۸: تأیید شش قاری برای قبر خواهر شاه به نام ام‌سلطانم در آستانه مقدسه قم.^{۳۷}

سند شماره ۱۱: تأیید اعطایه به مقبره امام رضا(ع) در مشهد و سیورغال یعنی به عنوان مواجب یک روحانی.^{۳۸}

سند شماره ۱۴: ممنوعیت استفاده غیر قانونی زمین بایر در قم.^{۳۹}

سند شماره ۱۷: پرداخت مواجب از املاک موقوفه امام رضا(ع) در مشهد.^{۴۰}

سند شماره ۲۱: تنظیم کار مواجب یک روحانی از املاک موقوفه امام رضا(ع) در مشهد.^{۴۱}

چنانکه اشاره شد و در متن سند هم ذکر شده، این مهر از ابتدای دوره صفویه تا دوره شاه عباس دوم مدور بوده و در سال ۱۰۷۲ ق. بر اساس دستور وی محرابی شکل می‌شود. این مهر از نظر شکل ظاهری به «مهر شرف نفاذ یافت» که آن هم محرابی شکل بوده شباهت دارد.

شاردن در سیاحتنامه خود شکل ظاهری این دو مهر را متفاوت بیان کرده است. یعنی مهر داد و ستد را «مهر بزرگ مدور» و «مهر شرف نفاذ یافت» را «مهر بزرگ کلاهدک دار» نامیده است.

به عقیده نویسندگان مقاله، پرفسور بوسه به دلیل عدم دسترسی به اسنادی که وی از آنها در نگاشتن مقاله بهره برده است؛ ابهامات فراوانی در نوشته خود به جا گذاشته و در برخی موارد دچار اشتباه شده است

دکتر بوسه نیز با استناد به سیاحتنامه شاردن این دو مهر را از نظر شکل ظاهری متفاوت دانسته است.^{۳۰}

شاید بزرگترین ابهام و اشتباه در متن کتاب دکتر بوسه، درباره مهر «شرف نفاذ یافت» و مهر «ثبت شرف نفاذ» باشد. این دو، دو مهر کاملاً متفاوت بوده‌اند و موارد استفاده از آنها و محل زدن آنها در سند نیز با یکدیگر متفاوت بوده است. مهر «شرف نفاذ یافت» از نظر شکل ظاهری محرابی بوده و بر احکامی که طغرای آنها «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» بوده زده می‌شد. این مهر بیشتر بر «پروانچه شرف نفاذ یافت» زده می‌شد.

پروانچه شرف نفاذ مخصوص تیولوات امرا و مناصب عالیّه و فتحنامه‌ها و احکامی که به امرا و اعیان سرحد و اطراف می‌رفته بوده است. از نظر ظاهری ویژگی‌های پروانچه شرف نفاذ این بود که عنوان آن به صورت سه نیم سطر در بالای سند با عبارت **هوالله سبحانه الملك لله یا محمد و یا علی بود** و مهر آن هم مهر «ثبت شرف نفاذ یافت» می‌باشد. که در وسط نام شاه و در حاشیه شعر حکیم سنایی:

جانب هر که با علی نه نکوست

هر که گو باش من ندارم دوست

هر که چون خاک نیست بر در او

گر فرشته است خاک بر سر او

آمده است. طغرای آن نیز با جوهر طلایی

رنگ «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» است.

سند شماره ۱۶ کتاب بوسه یک پروانچه «شرف نفاذ یافت» است که تمامی ویژگی‌هایی را که در سند مورد بحث، برای این مهر ذکر شده دارا می‌باشد.

مهر «ثبت شرف نفاذ» هم مهری بوده که در پشت احکام و اسناد زده می‌شد. این مهر در نزد مهرداد شرف نفاذ بوده و شکل ظاهری آن مدور طولانی و سجع آن «ثبت مهر شرف نفاذ» بوده است. و در طرف راست احکام زده می‌شد.

بوسه در ارتباط با این دو مهر مطالبی دارد. وی با استناد به تذکره الملوک میرزا سمیعا از

«مهر شرف نفاذ یافت» نام می‌برد و می‌نویسد

این مهر بر روی فرمان‌هایی با عبارت سر آغاز «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» زده می‌شود.^{۳۱}

این مطلب کاملاً درست است چون به محل زده شدن مهر که «روی» فرمان است دقیقاً اشاره شده است. در جایی دیگر باز هم به استناد به تذکره الملوک می‌نویسد وظیفه مهرداد «مهر شرف نفاذ» در این است که مهر کوچک با علامت «شرف نفاذ» را بر پشت احکام در برابر مهر همایون به کار می‌برد.^{۳۲}

باید گفت پروفیسور بوسه اگر تنها به نوشته خود در صفحه ۸۶ کتاب که با استناد به کتاب تذکره الملوک درباره محل زدن مهر «شرف نفاذ یافت» بیان نموده که این مهر بر «روی فرمان‌ها» زده می‌شده، دقت می‌کرد، و آن را با مطالب صفحه ۹۴ کتاب خود که باز هم با استناد به تذکره الملوک درباره محل مهر کوچکی که نزد مهرداد شرف نفاذ است و در «پشت احکام» زده می‌شد، مقایسه می‌کرد دچار این اشتباه نمی‌شد که این دو را یکی بدانند چون مهر کوچکی که نزد مهرداد شرف نفاذ بوده و بر اساس تذکره الملوک بر ضمن احکام یا پشت احکام زده می‌شد همان مهر «ثبت شرف نفاذ» بود نه مهر «شرف نفاذ یافت».

و یا اگر به اندازه این مهر که در سند شماره ۱۶ کتاب وی آمده و به خوبی مشخص است که مهر «شرف نفاذ یافت» است و خود نیز درباره آن نوشته «مهر بزرگ کلاهک‌دار» دقت می‌کرد، مهر ثبت شرف نفاذ را که «مهر کوچکی» است که نزد مهرداد شرف نفاذ است و خود به کوچکی آن اشاره کرده با آن یکی نمی‌دانست.

مهر کوچک انگشتر مبارک که از زمان شاه عباس اول (۱۰۳۸ هـ - ۹۹۶ هـ) بوجود آمده و شکل آن مربع بود. شکل این مهر در زمان شاه سلیمان تغییر کرد و بادامی شکل شد. در دوره شاه عباس دوم علاوه بر این مهر، مهر دیگری که کوچکتر و شکل آن نیز مربع بوده به وجود می‌آید. این مهر را بر جواب‌های فصول و بر عنوان‌هایی که به خط شاه نوشته می‌شد زده می‌شد و بر سایر ارقام مهر بزرگتر را می‌زدند.

مهر کوچک انگشتر مبارک بر ارقامی که طغرای آنها با جوهر سیاه رنگ «حکم جهانمطاع شد» بود زده می‌شد. این مهر در سندهای شماره ۱۲، ۱۳، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۳ کتاب بوسه آمده است.

بوسه به هنگام بحث از مهرهای شاه سلیمان (۱۱۰۵-۱۰۷۷ هـ) از این مهر به نام «مهر چهارگوش با کلاهک کوچک در بخش فوقانی»^{۳۳} نام می‌برد. و به هنگام بحث درباره مهرهای دوره شاه سلطان حسین صفوی از آن با عنوان «مهر چهارگوش کلاهک دار در بخش فوقانی»^{۳۴} نام می‌برد و با عنوان «مهر بیضی شکل»^{۳۵} به تغییر شکل این مهر در دوره شاه سلیمان صفوی که شکل مهر بادامی می‌شود اشاره دارد.

در تذکره الملوک از این مهر با عنوان «مهر انگشتر آفتاب آثار»^{۳۶} نام برده شده است. که آفتاب آثار بیشتر صفتی برای شاه که به دنبال نام این مهر آمده است می‌باشد. چنانکه در سند شماره ۱۴ کتاب بوسه، «مهر مهر آثار اشرف» آمده است.^{۳۷} پرفسور بوسه «مهر آفتاب آثار» را نام یک مهر می‌داند و می‌نویسد منظور از آن «مهر انگشتر» است.^{۳۸}

بهترین نمونه برای معرفی مهر کوچک انگشتر و رقم مواجب که به این مهر ممه‌ور شد سند شماره ۲۲ کتاب بوسه است که یک رقم مواجب از دوره شاه سلیمان صفوی می‌باشد و نشانه رقم مواجب نیز در ابتدای آن آمده است یعنی:

«از ابتدای شش ماهه پارس ییل تینگ[؟] ریخته‌گر را در سلک عمله توپخانه سرکار خاصه شریفه منتظم و مبلغ بیست تومان تبریزی مواجب و مقدار نیمقاب جیره در وجه او شفقت فرمودیم...»^{۳۹}

بوسه این حکم را فرمان شاه سلیمان درباره استخدام یک ریخته‌گر اروپایی نامیده که نامگذاری کاملاً اشتباه می‌باشد.

مهر ثبت همایون یکی دیگر از مهرهای دوره صفویه است این مهر نزد مهرداد بوده و بر پشت احکام در گوشه سمت چپ زده می‌شده و سجع آن «ثبت مهر همایون» بوده و همیشه

شاید بزرگترین ابهام و اشتباه در متن کتاب دکتر بوسه،
 درباره مهر «شرف نفاذ یافت» و مهر «ثبت شرف نفاذ» باشد.
 این دو مهر کاملاً متفاوت بوده و موارد استفاده از آنها و
 محل آنها در سند نیز با یکدیگر متفاوت بوده است،
 در صورتی که بوسه به اشتباه هر دو را
 یکی پنداشته است

مدور طولانی بوده است.

در کتاب تذکرة الملوك، باب سوم، مقاله اول که درباره شغل کسانی است که «مقرب الخاقان» نامیده می‌شوند، در فصل پنجم از مهرداد «مهر همایون» که مهر «ثبت مهر همایون» در نزد وی بوده نام می‌برد.^{۱۳}

پروفیسور بوسه با تکیه بر این مطلب تذکرة الملوك، «مهر همایون» را که تذکرة الملوك از مهرداد آن نام برده و منظور از آن مهرداد مهر شاه بوده را یک مهر دانسته که مدور بوده و بر روی فرمان‌هایی که طغرای آنها «فرمان همایون شد» بوده زده می‌شده است.^{۱۴} در حالی که دقت در این مطلب تذکرة الملوك که: «مهرداد همایون که مهر ثبت مهر همایون نزد اوست»، این اشتباه را به خوبی آشکار می‌کند.

بوسه در جایی دیگر «مهر ثبت مهر همایون» را که در نزد این مهرداد بوده مهری دیگر نامیده که بیضی شکل بوده است.^{۱۵} و در جایی دیگر بدون توجه به این مطالب هر دو را یکی دانسته و می‌نویسد که منظور از «مهر همایون» «مهر ثبت همایون» است.^{۱۶} در جایی دیگر گرفتار اشتباهی فاحش شده و می‌نویسد مهرداد مهر همایون که مهر ثبت مهر شرف نفاذ در نزد وی بوده عهده‌دار «مهر بزرگ مدور» است.^{۱۷} که بر اساس اشارات خود وی به اسناد شماره ۱۷، ۱۴ و ۱۲ کتاب خود «مهر بزرگ مدور» همان مهر داد و ستد است.^{۱۸} اشتباه بوسه پس از اینکه «مهر همایون» را یک مهر دانسته و آنرا با «مهر ثبت مهر همایون» یکی دانسته باز هم ادامه می‌یابد تا آنجا که می‌نویسد بر اسنادی که طغرای آن «فرمان همایون شد» می‌باشد «مهر همایون» زده می‌شد.^{۱۹} در حالی که در صفحات قبل گفته شد که بر اسنادی که طغرای آنها «فرمان همایون شد» می‌باشد مهر داد و ستد زده می‌شده است. بوسه «مهر همایون» و «مهر ثبت مهر همایون» را یکی دانسته در حالی که اگر تنها به نوشته تذکرة الملوك دقت می‌کرد که محل زدن این مهر را در ضمن یا پشت احکام ذکر کرده و یا به ظهر یا پشت فرمان‌های شماره ۱۰،^{۲۰} شماره ۱۶^{۲۱} کتاب خود دقت می‌کرد که به خوبی

مشخص است که «مهر ثبت مهر همایون» نه در روی فرمان‌ها بلکه در پشت آنها و در طرف چپ آنها زده شده است دچار چنین اشتباهات فاحشی نمی‌شد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- جنگ: نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۳۴۵۵.
- ۲- ترسل: نسخه خطی کتابخانه ملی ملک، شماره ۶۲۹۳.
- ۳- قائم مقامی، جهانگیر: مقدمه‌یی بر شناخت اسناد تاریخی، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۰.
- ۴- قراخانی، حسن: «بقعة ابو ایوب انصاری در تکاب»، بررسی‌های تاریخی، شماره ۱، سال نهم، (۱۳۵۳).
- مشیری، محمد: «درباره مهرهای شاه اسماعیل اول»، بررسی‌های تاریخی، شماره ۴، سال هفتم (۱۳۵۱).
- ۵- از آنجا که نمونه‌هایی از هر یک از اسناد، یعنی شجره، رقم و پروانچه آمده بود، ادامه آن در متن مقاله ضروری به نظر نرسید.
- ۶- قائم مقامی، جهانگیر: «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران از ایلخانان تا پایان قاجاریه»، بررسی‌های تاریخی، شماره‌های ۲ و ۳، سال چهارم (۱۳۴۸)، ص ۱۳۵ و ۱۴۲.
- ۷- همان، ص ۱۴۰.
- ۸- همان، ص ۱۲۳.
- ۹- همان، ص ۱۴۲.
- ۱۰- بوسه، هریبرت: پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی، ترجمه غلامرضا ورهرام، چاپ اول، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۷، ص ۸۰.
- ۱۱- همان، ص ۸۹.
- ۱۲- همان، صص ۷۸-۹۵.
- ۱۳- همان، پیشگفتار مترجم، صص سیزده . چهارده.
- ۱۴- همان، ص ۱۲.
- ۱۵- همان، صص ۲۶۱-۲۶۲.
- ۱۶- همان، ص ۲۶۹.
- ۱۷- همان، ص ۲۷۳.
- ۱۸- همان، ص ۲۸۲.

- ۱۹- همان، ص ۲۹۳.
- ۲۰- همان، ص ۳۰۶.
- ۲۱- همان، ص ۲۶۲.
- ۲۲- همان، ص ۲۷۴.
- ۲۳- همان، ۲۹۱.
- ۲۴- همان، ص ۳۰۸.
- ۲۵- همان، ص ۲۶۱.
- ۲۶- همان، ص ۲۶۳.
- ۲۷- همان، ص ۲۷۳.
- ۲۸- همان، ص ۲۸۲.
- ۲۹- همان، ص ۲۹۳.
- ۳۰- همان، ص ۳۰۶.
- ۳۱- همان، ص ۸۷.
- ۳۲- همان، ص ۲۸۷.
- ۳۳- همان، ص ۸۶.
- ۳۴- همان، ص ۹۴.
- ۳۵- همان، ص ۲۷۶.
- ۳۶- همان، ص ۲۷۹.
- ۳۷- همان، ص ۲۹۸.
- ۳۸- همان، ص ۳۰۱.
- ۳۹- همان، ص ۳۰۳.
- ۴۰- همان، ص ۳۰۹.
- ۴۱- همان، ص ۳۱۱.
- ۴۲- همان، ص ۸۳.
- ۴۳- همان جا.
- ۴۴- همان جا.
- ۴۵- میرزا سمیعاً: تذکرة الملوك، به کوشش محمد دبیر سیاقی، چاپ دوم، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۸، ص ۲۶.
- ۴۶- بوسه: همان، ص ۲۸۲.
- ۴۷- همان، ص ۸۶.
- ۴۸- همان، ص ۳۰۹.
- ۴۹- میرزا سمیعاً، همان، ص ۲۵.
- ۵۰- بوسه: همان، ص ۸۶.
- ۵۱- همان، ص ۹۴.
- ۵۲- همان جا.
- ۵۳- همان، ص ۹۱.
- ۵۴- همان، ص ۸۸.
- ۵۵- همان، ص ۸۶.
- ۵۶- همان، ص ۲۶۹.
- ۵۷- همان، ص ۲۸۸.